

ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ ՀԱՅ-ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ
(570 – 591 թթ.)*

ԼԻԶԱ ՔԱՐԻՄՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Հայ-բյուզանդական հարաբերություններ, Քաղկեդոնի 451 թ. ժողով, քաղկեդոնականություն, Հուստինոս II կայսր, Տիբերիոս կայսր, Մավրիկիոս կայսր, պարսկաբյուզանդական պատերազմ, Կ. Պոլսի 591 թ. ժողով, Հովհաննես Բազարանցի, Մովսես Եղիվարդեցի:

Նախաբան

Հայագիտության երախտավորներից Ե. Տեր-Մինասյանն՝ անդրադառնալով հայ-բյուզանդական հարաբերությունների էությունը, ընդհանրացված ձևով պնդում է. «... բյուզանդական թե՛ կայսրերը, և թե՛ հոգևոր պետերն ամեն անգամ, երբ հարաբերություն են ունենում հայերի հետ, իրենց անտեղի հավակնությունը միշտ առաջին տեղն են դնում՝ Հայոց Եկեղեցին «հերետիկոսությունից» փրկելու և «ճշմարիտ» (իմա՛ բյուզանդական) կրոնին դարձնելու»¹: Հ. Բարթիկյանը պարզաբանում է. «...այդ նկատառումով անհրաժեշտ է մի փոքր ավելի հանդամանորեն խոսել հայ-բյուզանդական եկեղեցական հարաբերությունների մասին, քանզի նրանք պարզապես հայ-բյուզանդական քաղաքական հարաբերությունները սքողող մի վարագույր են ստակ»²:

Այդ պնդումները հենված են այն պատմական իրողությունների ընդհանրացման վրա, որոնք տեղ են գտել Հայաստանի նկատմամբ VI դարի երկրորդ կեսին Փինանսական ու ռազմական տեսակետից ուժաս-

* Ներկայացվել է 11. V. 2020 թ., գրախոսվել է 20. V. 2020 թ., ընդունվել է տպագրության 10. VI. 2020 թ.:

¹ Ե. Տեր-Մինասյան. Հայոց Եկեղեցին, Ս. Էջմիածին, 2014, էջ 105–106:

² Հ. Բարթիկյան. Թեոփանես Խոստովանողը, նրա «ժամանակագրությունը» և հայ-բյուզանդական հարաբերությունները VII–VIII դարերում. – Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 13. Բյուզանդական աղբյուրներ, Դ, Երևան, 1983, էջ XXIX: Հեղինակը նաև հավելում է. «Բյուզանդիան չէր կարող նպատակներին հասնել, քանի դեռ հայ ժողովուրդը եկեղեցական առումով չէր ենթարկված իրեն և հանդես էր գալիս կայսրության որդեգրած քաղկեդոնական դավանանքի դեմ: Բյուզանդիային մնում էր բոլոր միջոցներով հաղթահարել միակամությունը Հայաստանում, հայ ժողովրդին դարձնել քաղկեդոնական: Եկեղեցուն ենթարկվելը նախապայման էր նաև քաղաքական ենթարկման: Եվ կայսրությունը ամեն միջոցներով դեռևս V դ. սկսած փորձեց իրականացնել իր նպատակները» (նույն տեղում):

պառ եղած և սնանկացման եզրին գտնվող Բյուզանդական կայսրութ-
յան վերաբերմունքում³:

Հայ-բյուզանդական հարաբերությունները Հուստինոս II կայ-
սեր օրոք

Հայտնի է, որ Հուստինոս II կայսրը (565–578 թթ.), հրաժարվելով արտաքին թշնամիներից դրամով փրկագնվելու քաղաքականությունից, «իր իշխանության յոթներորդ տարում թեթևամտորեն խախտեց պար-
սիկների հետ կնքված դաշինքը»⁴ և զաղարեցրեց 562 թ. պայմանագրով նախատեսված ամենամյա նպաստի վճարումը նրանց⁵:

Անդրադառնալով Հուստինոս II կայսեր շրջանում ընթացող պարս-
կաբյուզանդական պատերազմների վերլուծությանը՝ Լեոն մատնանշում է այն իրողությունը, որ «մեծ էր այդ պատերազմների ազդեցությունը հայ ժողովրդի վիճակի վրա, քանի որ Հայաստանն էր նրանց գլխավոր բեմը և ժողովրդական կյանքի մեջ շատ նշանավոր երևույթներ այդ պատերազմների ազդեցության տակ էր, որ ընդունեցին այս կամ այն ուղղությունը»⁶: Եվ քանի որ Բյուզանդիան այլևս չունեց պահանջվող զինվորական ուժեր⁷, գործի դրեց իր փորձված դիվանագիտությունը և Պարսկաստանի դեմ ընդհանուր ճակատ կազմեց Միջին Ասիայից՝ թուր-

³ Մանրամասները տե՛ս Գ. Острогорский. История Византийского государства. М., 2011, с. 123; Ө. Успенский. История Византийской Империи, т. I. СПб., 1912, с. 608; Н. Пигулевская. Византия и Иран на рубеже VI–VII веков. М.–Л., 1946, с. 58; A. S a m e r o n. The Early Religious Policies of Justin II.–Studies in Church History. The Orthodox Churches and the West, vol. 13, Oxford, 1976, pp. 51–69; ն ու յ ն ի՝ Early Byzantine Kaiserkritik: Two Case Histories. – Byzantine and Modern Greek Studies. Oxford, 1977, vol. 3, pp. 9–11; E. S t e i n. Studlen zur Geschichte des byzantinischen Reiches: vornehmlich unter den Kaisern Justinus II u. Tiberius Constantinus. Stuttgart, 1919, S. 1–55. Տե՛ս նաև Վ. Ի ս կ ա ն յ ա ն. Հայ-բյուզանդական դաշինքը Պարսկաստանի դեմ (VI դար). – ՊԲՀ, Երևան, 1963, № 4, էջ 51, Կ. Գ յ ի ւ տ եր բ ո ք. Բիւզանդիոն եւ Պարսկաստան եւ անոնց դիվանագիտական եւ ազգային-իրաւական յարաբերութիւնները Յուստինիանու ժամանակ.– Ազգային Մատենադարան, ԿԲ, Վիեննա, 1911, էջ 151:

⁴ Տե՛ս Փ. Симокатта. История, кн. III, гл. IX. 3–4. М., 1957, с. 81. Պատմիչը նաև հավելում է. «... դաշինքը խախտվեց և խզվեց կայսեր մեծ հիմարության պատճառով» (նույն տեղում, էջ 82):

⁵ Տե՛ս Ե. Схоластик. Церковная история, кн. V, гл. 7. СПб., 2010, с. 352; Փ. С и м о к а т т а. Նշվ. աշխ., գլ. IX. 10, էջ 82: Տե՛ս նաև Կ. Գ յ ի ւ տ եր բ ո ք. նշվ. աշխ., էջ 49, 144–145:

⁶ Լեոն. Հայոց պատմություն, հ. II, Երևան, 1967, էջ 199:

⁷ Այդ փաստն է վկայում Գ. Օստրոգորսկին, երբ գրում է, որ Բյուզանդիան այլևս չէր կարողանում վարձկաններով համարել իր բանակը և «Հուստինոս II-ը հարկադրված իր հայացքը դարձրեց դեպի Հայաստանի մարտական ժողովուրդը» (Գ. Острогорский. Նշվ. աշխ., էջ 125): Համամիտ է նաև է. Շոեյ-նը. տե՛ս Ե. Stein. Նշվ. աշխ., էջ 5–7:

քերի⁸ և Արևմուտքից՝ բյուզանդական ու դաշնակից ուժերի, այդ թվում՝ հայերին ներգրավելով: Ընդ որում, այդ պատերազմում «բյուզանդական դիվանագիտությունն իր հարձակման համար էլ ընտրում էր հին թատերաբեմը—Հայաստանը: Այս անգամ սկսողները, առաջին պատճառը հայերը պիտի դառնային, և այս առիթով Բյուզանդիան հանձն էր առնում մի դեր, որ իբրև դիմակ էլ շատ անգամ չէր երևացել նրա դեմքին, մանավանդ հայերի վերաբերմամբ: Այդ քրիստոնեություն պաշտպանի և ազատիչի դերն էր (ընդգծումը մերն է.— Լ. Ք.)»⁹:

Թե ինչպիսին էր բյուզանդական քաղաքականության էությունը, կարելի է դատել Մենանդրոս պատմիչի տողերից, ով հաղորդում է թուրք խաքանի հետևյալ խոսքերը. «... հռոմեացիները բազում լեզուներ ունեք: ... Պարզ ասած՝ շոյելով բոլոր ժողովուրդներին և հրապուրելով նրանց ճառերի փայլով ու հոգու նենգությունը, դուք արհամարհում եք նրանց, երբ նրանք գլխով դժբախտության մեջ են ընկնում, իսկ դրանից օգուտ ստանում եք դուք՝ ինքներդ»¹⁰: VI դ. 70-ական թվականներին նման քաղաքականություն է դրսևորվել նաև հայոց նկատմամբ:

Եվագրիոս պատմիչը պարսկաբյուզանդական բախումների պատճառ է համարում այն, որ պարսկահայ «քրիստոնեական [հավատ] դավանողները, դաժան կերպով տառապելով պարսիկներից, ... գաղտնի դեսպանություն ուղարկեցին Հուստինոս II-ի մոտ, աղաչելով իրենց ընդունել Հռոմի իշխանության տակ, որպեսզի կարողանան Աստծուն զոհեր մատուցել անվտանգության մեջ և առանց որևէ մեկի կողմից հարուցված արգելքի»¹¹: Այդ տեսակետն են պաշտպանում նաև VI դ. մատենագիրները¹²:

⁸ Թուրք-բյուզանդական բանակցությունների մանրամասները տե՛ս Византийские историки. Дексиппъ, Эвнәпій, Олимпіодоръ, Малхъ, Петръ Патрицій, Менандръ, Кандидъ, Ноннось и Теофан Византиецъ. СПб., 1860, с. 418–422. Կարծիք կա նաև, որ «Եթէ Յուստինոս կարծած չըլլար, որ Պարսից դեմ պատերազմի մը միջոցին իբր դաշնակից պիտի ունենայ Թուրքերը, թերեւս խաղաղութիւնը աւրելը յապագէր» (Կ. Գ. Յիւլտերբոք. Նշվ. աշխ., էջ 145):

⁹ Լեոն. Նշվ. աշխ., էջ 199:

¹⁰ Византийские историки, էջ 419: Տե՛ս նաև Ө. Успенскі й. Նշվ. աշխ., էջ 623–626:

¹¹ E. Схоластик. Նշվ. աշխ., գիրք V, գլ. 7, էջ 351–352:

¹² Տե՛ս Եփեսոսի Հովհան Եպիսկոպոս. Եկեղեցական պատմություն.— Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 8. Ասորական աղբյուրներ, Ա, Երևան, 1976, էջ 387–390: Հովհաննես Բիկլարացին նույնպես հավաստում է, որ Հուստինոս II-ի առաջին տարում հայ և իբերիացի ժողովուրդները, մերժելով կուռքերի պաշտամունք ընդունելու խնդրովի սրբապիղծ հրամանը, բյուզանդահպատակություն ընդունեցին և «սեփական նահանգները հանձնեցին հռոմեացիներին, դա խախտեց հռոմեացիների և պարսիկների խաղաղության պայմանագիրը» [J. Biclarensis Abbas. Chronicon / Patrologiae cursus completus. Series Latina (accur. J.-P. Migne). T. LXXII. Parisiis,

Պատմագիտության մեջ, սակայն, վիճարկվում է վերոնշյալը¹³: Հիմքն այն է՝ ըստ Ասողիկ պատմիչի, ապստամբության պատճառն եղել է, որ Հայաստան գալով Սուրեն մարզպանը «կալաւ զերկիրս մեր՝ յոյժ հարստահարելով զնախարարս Հայոց. զի շնայր ընդ կանայս ազատաց՝ ոչ առնելով գայրն տէր կնոջ իւրոյ»¹⁴: Պարսից մարզպանների համար սովորական էր նաև հայերի ազատութունների սահմանափակումն ու երկրի կեղեքումը:

Տեղեկութիւններ են պահպանվել նաև այն մասին, որ մինչև ապստամբության սկիզբը Վարդան Մամիկոնյանը և հայոց ավագանին երկու անգամ «գաղտնի դեսպաններ են ուղարկել Հուստինոսի մոտ, խնդրելու նրա բարեկամութիւնը»¹⁵: Եվ, այդուհանդերձ, աներկբա է, որ «բյուզանդական զորումներն առաջնակարգ դեր էին կատարել ապստամբական տրամադրութիւններ ստեղծելու մեջ ...»¹⁶: Միանգամայն բնական է նաև, որ «Հուստինոսը բարեսրտորեն ընդունեց [այդ դիմումը] և երբ արքայի կողմից առաջադրված մի շարք պայմաններ ամրապնդվեցին դաժան երզումներով, հայերը սպանեցին իրենց կառավարիչներին և հարևանների հետ, որոնց նրանք իրենց կողմը գրավեցին, ինչպես ցեղակիցներին, այնպես էլ օտարներին ողջ զանգվածով անցան հռոմեական իշխա-

1849, col. 863B. *Տե՛ս նաև Մ. արք. Օրմանեան. Ազգապատում, հ. Ա, էջ-միաձին, 2001, էջ-սյուն 654–655*]:

¹³ Լեոն այդ կապակցութեամբ գրում է. «Մոռացվում էին մյուս բոլոր շարժումները՝ կրոնական պատճառն առաջ քաշելու համար, քանի որ միայն կրոնի հարցն էր, որ կարող էր ապստամբական լուրջ շարժում բորբոքել ամբողջ հայ ժողովրդի մեջ: Թեև Սուրենի արածը դեռ մի ատրուշան կառուցելու պատրաստութիւններից հեռու էր գնում, բայց հայ հոգևորականութիւնն ու նրա հետ միացած նախարարութիւնն այդքանն էլ բավական համարեցին հռչակելու համար ամեն տեղ, թե պարսիկները կրոնական հալածանք են սկսել հայրենիքում (ընդգծումը մերն է. – Լ. Ք.)» (Լեոն. նշվ. աշխ., էջ 201: *Տե՛ս նաև Մ. Пигулевская. Сирийская средневековая историография. Исследования и переводы. СПб., 2000, с. 293–296*):

¹⁴ Մ. Տարաւնեցի Ասողիկ. Պատմութիւն Տիեզերական. – Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԱ, Ժ դար: Պատմագրութիւն երկու գրքով, գիրք Ա, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 692: Պատմիչը հավելում է նաև. «Նախ Դենշապուհ, որ զնմուղութիւնն շատացոյց եւ զորմզգական հուրն վառեաց ի Ռչտունիս. եւ ստիպէր զՔրիստոնեայս կրակի երկիր պազանել, յաղագս որոյ բազումք մեռան: Եւ յետ նորա Վարազդատ ոմն պարսիկ ի նմին տոհմէ» (նույն տեղում, էջ 691–692: *Տե՛ս նաև Հավաքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, Ի Վենետիկ, Ի 1862, էջ 61*):

¹⁵ E. Схоластик. նշվ. աշխ., գիրք V, գլ. 7, էջ 351: *Տե՛ս նաև Ժամանակագրութիւն Տեառն Միխայէլի Ասորոց Պատրիարքի, Յերուսաղէմ, 1871, էջ 259–260, Մ. վրդ. Չամչեանց. Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784, հ. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 284: Ըստ է. Շտեյնի, դաշինքը կայացել է 570 թ. (E. Stein. նշվ. աշխ., էջ 22–23):*

¹⁶ Լեոն. նշվ. աշխ., էջ 199, Մ. արք. Օրմանյան. նշվ. աշխ., էջ-սյուն 655: *Հմմտ.՝ Վ. Իսկանյան. նշվ. հոդվ., էջ 61*:

քաղաքի՝ առին զաւար բազում եւ գնացին ի ծառայութիւն Յունաց»²¹: Ռազմական գործողութիւններին մասնակից է դարձել նաև կայսերական օժանդակ զորքը²²: Պարսկաստանի դեմ ապստամբել են նաև հայերին միացած վրացիներն ու աղվանները²³ և հայտարարել են Բյուզանդիային միանալու մասին²⁴: Սակայն հետագա իրադարձութիւններն ակնհայտ ցույց տվեցին, որ հակապարսկական այդ ապստամբութեանն աջակցելը Բյուզանդիայի համար եղել է լուրջ խաղաքարտ: Դա միանգամայն ակնհայտ երևում է այն փաստից, որ ավելի ուշ պարսիկների հետ վարած հաշտութեան բանակցութիւնների ընթացքում բյուզանդացիներն առանց այլևայլութեան համաձայնվել են նրանց զիջել Արևելյան Հայաստանն ու Իբերիան՝ պայմանով՝ Պարսկաստանը հրաժարվի իրենց նկատմամբ ունեցած դրամական պահանջներից²⁵: Մենանդրոս պատմիչը նաև հավաստում է, որ «գլխավոր այդ խնդիրը» լուծելուց զատ Հուստինոս II կայսրը «ցանկացել է Իբերիայի և Պարսկահայաստանի փոխարեն պարսիկներից հետ ստանալ նաև Դարա ամրոցը»²⁶: Իսկ այդ ամենը վկայում են իրեն «քրիստոնեութեան պաշտպան» հռչակած Բյուզանդիայի համար Հայաստանի ու Վրաստանի ազատագրումն ամենևին էլ օրախնդիր չի եղել այն պարզ պատճառով, որ «այս երկիրներուն մշտատեւ գրաւումը կայսերական քաղաքականութեան սահմանէն դուրս էր»²⁷:

Պարսկահայաստանը վերանվաճելու Խոսրով թագավորի փորձերի հետևանքով, վրիժառութիւնից խուսափելու նպատակով Վարդան Մամիկոնյանը, Հայոց Հովհաննես Գաբեղենցի կաթողիկոսը, բազմաթիվ հայ նախարարներ ու հոգևորականներ փոխադրվել են Կ. Պոլիս: «Նրանք բոլորն էլ մեծ պատվով ընդունվեցին և ստացան թագավորական պատիվներ ու նվերներ: Բոլորին, որոնք նրա հետ այնտեղից ժամանել էին, տրվեց բարձր աստիճան, հարուստ տներ և ամուր թագավորական դրոշակներ, իսկ նրանց, որոնք մնացել էին (իրենց) երկրում, շատ ոսկի ու տիտղոսներ

²¹ Ս ե բ է ո ս. նշվ. աշխ., էջ 471, Յ. Դրասխանակերտցի. Պատմութիւն Հայոց.— Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԱ, Ժ դար: Պատմագրութիւն երկու գրքով, գիրք Ա, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 395, Ժամանակագրութիւն Տեառն Միխայէլի Ասորոց Պատրիարքի, էջ 260: Տե՛ս նաև Մ. վրդ. Չամչեանց. նշվ. աշխ., էջ 284, Մ. արք. Օրմանյան. նշվ. աշխ., էջ-սյուն 655–656:

²² Ս ե բ է ո ս. նշվ. աշխ., էջ 471:

²³ Византийские историки, с. 494. Տե՛ս նաև Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հ. II, Երևան, 1984, էջ 258, Մ. արք. Օրմանյան. նշվ. աշխ., էջ-սյուն 655:

²⁴ Իր իշխանութեան 5-րդ տարում «Հուստինոս կայսրը ջախջախելով պարսիկներին, Հայաստանը և Իբերիան դարձրել է հռոմեական նահանգներ ...» (J. Biclarensis Abbas. նշվ. աշխ., սյուն 864B):

²⁵ Մանրամասները տե՛ս Византийские историки, с. 427–428.

²⁶ Նույն տեղում, էջ 429: Միքայել Ասորի պատրիարքը հիշատակում է Մծբինը վերադարձնելու մասին. տե՛ս Ժամանակագրութիւն Տեառն Միխայէլի Ասորոց Պատրիարքի, էջ 260:

²⁷ Կ. Գյիւտերբոք. նշվ. աշխ., էջ 152:

ուղարկվեցին. նույնպես, նրանք հոռոմների կայսրից երեք տարով ազատվեցին (հարկից): Հրամայվեց որ օգնություն ցույց տան նրանց, որոնք կովում են պարսիկների դեմ, ինքնապաշտպանության ու ամբողջ հայկական հողերի ազատագրման համար»²⁸, – գրում է Հովհան Եփեսացին: Սակայն 6 տարի շարունակվող ռազմական այդ բախումները²⁹ բյուզանդական հրամանատարների անճարակության պատճառով ավարտվեց խայտառակ պարտությամբ, որից «հետո առաջացավ ու ուժեղացավ պարսիկը և գրավեց ամբողջ Հայաստանը»³⁰:

Բավականին հակասական է եղել Հուստինոս II կայսեր վարած կրոնական քաղաքականությունը: Թեև նա չունեի իր նախորդի քաղաքական լայն մտահորիզոնն ու հեռատեսութունը, այդուամենայնիվ, վերլուծաբաններից ոմանք գտնում են, որ կայսրը նախապես հավասարակշիռ և հանդուրժողական մոտեցում է գրսևորել վիճաբանող դավանական հոսանքների նկատմամբ³¹: Սակայն Հովհան Բիկլարացին պնդում է, որ կայսրը «իշխանության առաջին տարում ... ոչնչացրեց այն ամենը, ինչը հերյուրված էր Քաղկեդոնի ժողովի դեմ և կաթողիկե բոլոր եկեղեցիներում ներդրեց խրախուսանքի արժանի ձևով Քաղկեդոնի ժողովում ընդունված Կոստանդնուպոլսում հավաքված 150 սուրբ հայրերի Հանգանակը ... »³²: Այդ պնդումը կարելի է հիմնավորել այն փաստով, որ կայսեր կողմից 571 թ. հրապարակված Հենոտիկոնում թեև Քաղկեդոնի ժողովը չի հիշատակվում և օգտագործվում է «մարմնավորված և բանական ու մտածող հոգի ունեցող Աստված Բանի մեկ բնություն» ձևակերպումը³³: Այդուամենայնիվ, այն քաղկեդոնականության նոր ջատագովություն լինելով՝ հալածանքների նոր փուլի սկիզբ դարձավ³⁴: Դա է պատճառը նաև, որ, օգտագործելով հարմար առիթը, Հուստինոս II-ը Կ. Պոլսում ապաստանած հայերին առաջարկել է քաղկեդոնականություն ընդունել:

²⁸ Եփեսոսի Հովհան Եպիսկոպոս. Նշվ. աշխ., էջ 391: Տե՛ս նաև Ժամանակագրութիւն Տեառն Միխայէլի Ասորւոց Պատրիարքի, էջ 264–265:

²⁹ Եփեսոսի Հովհան Եպիսկոպոս. Նշվ. աշխ., էջ 391:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 393:

³¹ Տե՛ս А. Дьяконовъ. Иоаннь Ефесскій и его церковно-историческіе труды. СПб., 1908, с. 90–91; J. N. D. Kelly. Early Christian Creeds (Third ed.). Oxford, 1972, pp. 349–350: Տե՛ս նաև E. Stein. Նշվ. աշխ., էջ 42–45:

³² J. Biclarensis Abbas. Նշվ. աշխ., սյուն 863B.

³³ E. Схоластик. Նշվ. աշխ., գիրք V, գլ. 4, էջ 347: Հենոտիկոնի ամբողջական տեքստը նույն տեղում, էջ 344–347: Տե՛ս նաև A. Pauline. Evagrius Scholasticus the Church Historian (Spicilegium Sacrum Lovaniense. Etudes et Documents. Fascicle 41). Louvain, 1981, pp. 213–214; J. Maspero. Histoire des Patriarches D’Alexandrie. Depuis la mort de l’empereur Anastase jusqu’a la reconciliation des eglises jacobites (518–616). Paris, 1923, pp. 167–168:

³⁴ Հալածանքների մանրամասները տե՛ս Եփեսոսի Հովհան Եպիսկոպոս. Նշվ. աշխ., էջ 394–395, Ժամանակագրութիւն Տեառն Միխայէլի Ասորւոց Պատրիարքի, էջ 261–262:

Հովհան Եփեսացին նաև վկայում է, որ «որպես մոզերի անզգամ ու Տեթանոս պետությունից փախած անձնավորություններ և որպես քրիստոնյաների պետություն մեջ ապաստան գտածներ»³⁵, հայ նախարարները, և մինչ այդ քաղկեդոնականության դեմ անգիջում պայքար մղող Հայոց կաթողիկոսն³⁶ ու հոգևորականները հանուն կայսրության գինավորական օգնության հաղորդվել են բյուզանդական պատրիարքի հետ³⁷: Օգտագործելով հարմար պահճը՝ Հայ-բյուզանդական եկեղեցական միաբանությունը պաշտոնական բնույթ տալու նպատակով, Հուստինոս II-ը Կ. Պոլսում եկեղեցական ժողով է գումարել³⁸, որի հայ մասնակիցները «դիտմամբ անուշադիր են թողել դաւանական տարբերությունները, որպէս զի սկզբից և եթ անկարելի չդառնայ Բիւզանդիոնից նոցա սպասած օգնութիւնը պարսիկների դէմ»³⁹ և քաղկեդոնականների հետ հաղորդության մեջ են մտել⁴⁰:

³⁵ Տե՛ս Եփեսոսի Հովհան Եպիսկոպոս. նշվ. աշխ., էջ 391–392:

³⁶ Հովհաննես Բ կաթողիկոսն ակտիվ պայքար է ծավալել նեստորականության և քաղկեդոնականության դեմ: Այդ նպատակով նա թղթեր է հղել Սյունյաց Միհրատաշիր իշխանին, Վրթանես եպիսկոպոսին և Աղվանից Աբաս կաթողիկոսին [Գիրք Թղթոց (Երկրորդ հրատարակություն), Երուսաղէմ, 1994, էջ 206–220]: Նա քաջալերական մի նամակ է գրել նաև Երուսաղեմի հայ միայնակյացներին, որոնց հալածել են հույն հոգևորականները՝ Քաղկեդոնի ժողովը չընդունելու և «երկու բնություն» չխոստովանելու համար (տե՛ս Քրիստոնյա Հայաստան. հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 615): Իսկ այս ամենն ակնհայտ վկայում են Հովհաննես Բ կաթողիկոսի «եռանդը Քաղկեդոնի վարդապետությունը դատապարտելու գործում» (Ե. վրդ. Տէր-Մինասեանց. Հայոց եկեղեցու յարաբերությունները ասորվոց եկեղեցիների հետ. Հայկական և ասորական աղբիւրների համաձայն, էջմիածին, 1908, էջ 112):

³⁷ Եփեսոսի Հովհան Եպիսկոպոս. նշվ. աշխ., էջ 391–392, Ժամանակագրություն Տեառն Միխայէլի Ասորւոց Պատրիարքի, էջ 264–265: Տե՛ս նաև Մ. արք. Օրմանեան. նշվ. աշխ., էջ-սյուն 656, Ե. վրդ. Տէր-Մինասեանց. նշվ. աշխ., էջ 115 և այլն:

³⁸ Տե՛ս Թուղթ Փոտայ Պատրիարքի առ Զաքարիա Կաթողիկոս Հայոց մեծաց. – «Հանդէս Ամսորեայ», 1968, թիւ 1–3, էջ 70, Հ. Բարթիկյան. “Narratio de rebus Armeniae”. Հունարեն թարգմանություն մեզ հասած մի Հայ-քաղկեդոնական սկզբնաղբյուր. – «Բանբեր Մատենադարանի», 1962, № 6, էջ 465: Ըստ Փոտ պատրիարքի՝ ժողովին մասնակցել են 300 եպիսկոպոս [Թուղթ Փոտայ Պատրիարքի առ Զաքարիա Կաթողիկոս Հայոց մեծաց, էջ 70, Իսկ Վարդան Արևելցին հիշատակում է 150 թիվը (տե՛ս Հավաքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, նշվ. աշխ., էջ 84)]:

³⁹ Ե. վրդ. Տէր-Մինասեանց. նշվ. աշխ., էջ 115: Տե՛ս նաև Հայ ժողովրդի պատմություն, Հ. II, էջ 258:

⁴⁰ Մաղաքիա արք. Օրմանյանը պարզաբանում է, որ թեև Հայոց կաթողիկոսը «իւր թղթերի մէջ վաղուց նզովել էր Քաղկեդոնի ժողովը», զիջման է գնացել «կայսր օգնութեամբ դառնալու եւ Պարսիկները վանելու ակնկալութեամբ: Այդ նպատակով Յովհանն ու Վարդան չուզեցին Յոյներու հետ կրօնական խնդիր յուզել, եւ առանց այս ու այն դաւանութեան խօսքն ընելու, իբրեւ թէ մէջերնին խնդիր եղած չըլլար, թագաւորին հետ հաղորդեցան» (Մ. Արք. Օրմանեան. նշվ. աշխ., էջ-սյուն 656):

Լուր ստանալով հույների հետ կայացված դավանական միաբանության մասին՝ մարզպանական Հայաստանի եպիսկոպոսները դատապարտել են ազգային եկեղեցու ավանդույթներին հակասող նրանց գործարքը⁴¹, որից հետո «(եկաձները) բաժանվեցին ու ստեղծեցին իրենց համայնքը մեծ դղյակներից մեկում, որտեղ ապրում էր իրենց (հայ) մեծամեծներից մեկը: Այնտեղ էին հավաքվում իրենց կաթողիկոսի մահից հետո, համայնքի բազում (անդամներ)»⁴²:

Հայոց հակապարսկական ապստամբությունը պարսկաբյուզանդական 20-ամյա պատերազմի առիթ դարձավ, որի ռազմական գործողությունները ծավալվեցին գերազանցապես Միջագետքում և Հայաստանում⁴³: Բյուզանդական պատմիչ Մենանդրիոսը հաղորդում է, որ այդ պայմաններում կայսրությունը նոր պարտավորություններ է ստանձնել ապստամբների հանդեպ: «Հուստինոս կայսրը, – գրում է Մենանդրիոս պատմիչը, – ... գաղթած պարսկահայերին և իբերներին երզումով խոստացավ, որ ... երբեք չի հանձնի ո՛չ ապստամբության հանցավորներին, ո՛չ էլ նրանց ազգականներին, մի խոսքով ոչ ոքի նրանցից, ովքեր կցանկանային մնալ Հռոմեական կայսրության իշխանության ներքո»⁴⁴:

Հակապարսկական այս ապստամբության հետևանքների մասին Լեոն գրում է, որ այն «իր չափերով, բայց մանավանդ իր առաջացրած հետևանքներով ավելի կարևոր է թվում, քան նույնիսկ 5-րդ դարի երկու ապստամբական շարժումները»⁴⁵: Ն. Ակինյանը ևս այդ ապստամբությունը որակում է «հաւասարատիպ պատկեր մը Աւարայրի 451ի ճակատին» և պնդում, որ այն «աւելի՛ ծանր, աւելի՛ նշանակալից եղաւ ... իւր

⁴¹ Ե. Տեր-Մինասյանը Միքայել Ասորի պատրիարքի ասորական բնագրից մեջբերում է հետևյալ ուշագրավ հատվածը (որը բացակայում է հայերեն թարգմանության մեջ). «Երբ այս բանը նրանց երկրում լսուեց, բոլոր եպիսկոպոսները սպառնալիքներ ուղարկեցին կաթողիկոսին և նրա հետ եղաձներին թէ եթէ դուք կխառնուիք Մինողիտների հետ և նրանց հետ կհաղորդուիք, ... մենք ձեզ այլ ևս չենք ընդունի (ճանաչի), այլ մինչև անգամ կնզովենք» (Ե. վրդ. Տէր-Մինասյանց. նշվ. աշխ. էջ 112):

⁴² Եփեսոսի Հովհաննէպիսկոպոս. նշվ. աշխ., էջ 391–392: Նա հավելում է նաև. «Կաթողիկոսն երկու տարի հետո մահացավ մայրաքաղաքում և չվերադարձավ իր հայրենիքը» (նույն տեղում, էջ 391): Ընդ որում, առանձնանալով քաղկեդոնականներից, նա «ննջեաց ուղղափառ խոստովանութեամբ, և մեծ պատուով ամփոփեցաւ յուղղափառացն, որոյ եղեւ մեծ ամբողջին և հաստատութիւն հաւատոյ և պարծանք ուղղափառացն, մնալ ի ճշմարտութեան յերկուց կողմանց՝ ի Պարսից և ի Քաղկեդոնացւոց, Աստուծով միայն զօրացեալ և օգնական ի մարդկանէ ոչ ոք» (Ժամանակագրութիւն Տեառն Միխայէլի Ասորոց Պատրիարքի, էջ 265):

⁴³ Սեբէոս. նշվ. աշխ., էջ 471, Византийские историки, с. 429–430. Տե՛ս նաև Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, էջ 259–260:

⁴⁴ Византийские историки, с. 428. Տե՛ս նաև Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, էջ 259:

⁴⁵ Լեոն. նշվ. աշխ., էջ 199:

հետեւութիւններով հայ կեանքի համար՝ քան դար մը յառաջ մղուած պատերազմներու շարքը»⁴⁶:

Այդ ամենն աներկբա վկայում են, որ «քրիստոնեութեան պաշտպանութեան» դիմակ հագած Բյուզանդական կայսրութիւնը դրացի քրիստոնյա հայ ժողովրդի նկատմամբ իրականացրել է դավանական հարկադրանքի քաղաքականութիւն, ինչը ծանր հետեւանքներ է ունեցել հայ ժողովրդի հետագա պատմական ընթացքի վրա:

Հայ-բյուզանդական հարաբերութիւնները Տիբերիոս և Մավրիկիոս կայսրերի օրոք

Հայ-բյուզանդական հարաբերութիւնները նույնքան անհաջող ընթացք են ունեցել նաև հաջորդ՝ Տիբերիոս կայսեր (578–582 թթ.) շրջանում: Հայտնի է, որ նա հաշտութիւն է առաջարկել պարսիկներին և հանուն խաղաղութեան զիջել Պարսկահայաստանն ու Իբերիան⁴⁷: Նա նաև խոստով 1-ին վճարել է 45.000 ոսկի և կնքել սկզբում միամյա, ապա՝ եռամյա զինադադար (575–578 թթ.): Իսկ պարսկաբյուզանդական պատերազմների գլխավոր թատերաբեմ Հայաստանում պատերազմը շարունակվում էր⁴⁸: Պարսկական բանակը հասել է մինչև Թեոդոսուպոլիս-Կարին և ապա առաջացել դեպի Փոքր Հայք, որտեղ բնակչութիւնն աջակցել է պարսիկներին⁴⁹, ինչը վկայում է, որ բյուզանդական ճնշումների պատճառով հայերի մեծ դժգոհութիւն էր ձևավորվել: Այդ կապակցութեամբ Մաղաքիա արք. Օրմանյանը գրում է. «Քաղաքական կացութիւնը շփոթ ու խառնակ եղած է յունապարսիկ պատերազմներուն պատճառով, որք առաւելապէս Հայաստանի զոհհոյն վրայ կատարուեցան, որ ոչ միայն երկրին աւերման պատճառ եղաւ, այլև Հայերը անորոշ եւ տարտամ կացութեան մատնեց: Չէին գիտեր թէ որին տիրապետութիւնը նախադասեն եւ որին կողմը բռնեն, քանի որ երկու կողմերն ալ լաւութեան խոստումներ կ'առատացնէին հրապուրելու համար, եւ խստութեանց գործադրութիւններ կը շատցնէին զսպելու համար»⁵⁰: Եվ այդ պայմաններում անգամ Տիբերիոս կայսրը հերթական անգամ դավանական հարկադրանք է կիրառել հայերի նկատմամբ: Այդ մասին է վկայում Փիլոն Տիրակացին, ով գրում է՝ Տիբերիոս կայսեր շրջանում « եղեւ ժողովն ի

⁴⁶ Հ. Ն. Ա կ ի ն ե ա ն. Դունոյ 572ի ապստամբութիւնը եւ յաջորդ տասնամեայ շրջանը (պատմական ուսումնասիրութիւն). – «Հանդէս Ամսօրեայ», 1913, թիւ 1–2, էջ 61:

⁴⁷ Տե՛ս Византийские историки, с. 436, 440.

⁴⁸ Ե փ ե ս ո ս ի Հ ո վ հ ա ն ե պ ի ս կ ո պ ո ս. նշվ. աշխ., էջ 424, Византийские историки, с. 410, 412, 440. Տե՛ս նաև Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հ. II, էջ 260:

⁴⁹ «Փոքր Հայքի հարկատուները, – հավաստում է Մենանդրոս պրոտեկտորը, – ոչ միայն չլքեցին դաշտերը և չփախան, այլ ընդհակառակը, պարսկական զորքին պարեն մատակարարեցին» (Византийские историки, с. 412. Տե՛ս նաև Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հ. II, էջ 261):

⁵⁰ Մ. արք. Օրմանեան. նշվ. աշխ., էջ-սյուն 661:

Կոստանդնուպոլսի Հայոց եւ Հռոմոց՝ վասն սահմանին Քաղկեդովնի, յորում պարտեցան Հայք»⁵¹:

Իսկ այն բանից հետո, երբ հայ-բյուզանդական միացյալ բանակը պարսիկների դեմ հաղթանակներ տանելով շարժվեց մինչև Սյունիք, Ադվանք և Ատրպատական՝ ողջ Հայաստանը կրկին անցավ բյուզանդական տիրապետության տակ: Եվ, չնայած դաշնակից կարգավիճակին, կայսերական զորքերն անօրինակ բռնություններ են կիրառել հայ ազգաբնակչության նկատմամբ⁵², որի պատճառով հայ հոգևորականները ստիպված դիմել են Տիբերիոսին⁵³: 577 թ. Հայաստանում պարսիկների 30.000 զորքը հաղթում է 120.000 բյուզանդական բանակին: Բյուզանդացիները ծանր պարտություն են կրում նաև երկրի հարավում, և Մարզպանական Հայաստանը դարձյալ գրավում են պարսիկները⁵⁴: Այդպես իր ավարտին է հասնում նաև հայ-բյուզանդական դաշինքը:

577–578 թթ. ձմռանը բյուզանդական արևելյան բանակի գլխավոր հրամանատար է նշանակվում և Հայաստան ուղարկվում Մավրիկիոսը (Մորիկ)⁵⁵, ով Տիբերիոսի մահից հետո դառնում է կայսր (582–602 թթ.): Մեծ ուժերով նա կռվում է պարսիկների դեմ, և կողմերը շարունակել են մեծ ավերածություններ գործել Հայաստանում: Շատ են տուժել հատկապես երկրի հարավային նահանգները: 578 թ. բյուզանդացիները ամա-

⁵¹ Փ. Տիրակացի. Ժամանակագրություն. – Մատենագիրք Հայոց, Կ. Ե, է դար, Անթրիխաս-Լիբանան, 2005, էջ 965: Վարդան Արևելցին, սակայն, մերժում է հայերի դավանափոխության մասին տեղեկությունը և գրում է, որ Տիբերիոսի օրոք «եղեւ ժողով ի Կոստանդնուպոլսի և Հայք ոչ ընկալան» (Հավաքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, էջ 84): Սամուել Անեցին «վասն Քաղկեդոնի» ժողովը թվագրում է փրկչական ՇԳԶ և Հայոց ԼԱ թվականներով՝ 584 թ. (տե՛ս Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ. Ժամանակագրություն, Երևան, 2014, էջ 144):

⁵² Այդ մասին Հովհան Եփեսացին գրում է. «... հռոմեներն աստծո վախը մոռացած, նույնիսկ բռնում էին մեկ երկու տարեկան երեխաներին, ... ու իրենց ուժը պատածի չափ վեր էին գցում, երեխան ընկնում էր նրանց բռնած սրի կամ նիզակի ծայրին, որը մտնում էր մարմնի մեջ և ապա (դիակները) նետում էին շներին: Նրանք նույնպես անպատվում, կողոպտում ու սպանում էին վանականներին ... կախում, տանջում ու կտրում էին նրանց առնանդամները, ասելով. «Ոսկի, արծաթ տվեք»: Նրանք տանջում էին նաև կույսերին և նրանց դաժան մահվան եզրին հասցնում» (Եփեսոսի Հովհան եպիսկոպոս. նշվ. աշխ., էջ 430: Այդ մասին տե՛ս նաև Ժամանակագրություն Տեառն Միխայելի Ասորոց Պատրիարքի, էջ 273–274, Հայ ժողովրդի պատմություն, Կ. II, էջ 261):

⁵³ «Յայսմ ժամանակի ժողովեցան եպիսկոպոսք և քահանայք և միայնակեացք Միջագետաց և Հայոց որ ընդ իշխանութեամբ Յունաց էին, և գնացին առ Տիբերիոս խնդրել զխաղաղութիւն, զի կայցեն համարձակութեամբ զուղղափառութիւն» (Ժամանակագրություն Տեառն Միխայելի Ասորոց Պատրիարքի, էջ 274: Տե՛ս նաև Հայ ժողովրդի պատմություն, Կ. II, էջ 261):

⁵⁴ Եփեսոսի Հովհան եպիսկոպոս. նշվ. աշխ., էջ 429–430:

⁵⁵ Տե՛ս Византийские историки, с. 447; Փ. Симокатта. նշվ. աշխ., գիրք III, գլ. XV. 10, էջ 90:

յացրել են Աղձնիքը, իսկ «10,000 Հայ իրենց բնակավայրերէն Հանուեցան եւ Կիպրոս կղզին փոխադրուեցան»⁵⁶: Ամայացվել են նաև Հայաստանի այլ շրջանները, հատկապես՝ կենտրոնական գավառները:

591 թ. Մորիկ կայսեր և խոսրով Բ-ի միջև կնքվել է հաշտության պայմանագիր, որով վերջ տրվեց պարսկաբյուզանդական 20-ամյա պատերազմին: Պայմանագրով կայսրությունն է անցել Ասորեստանի կողմերը, մինչև Մծբին քաղաքը և Տանուտիրական իշխանության ներքո գտնվող Հայոց երկիրը «մինչև Այրարատ և Դվին քաղաքը, և մինչև Բզնունյաց ծովի եզրը և Առեստավանը. և Վրաց աշխարհի մեծ մասը, մինչև Տփղիս քաղաքը»⁵⁷: Մարզպանական Հայաստանից Սասանյան Իրանին մնում էին միայն Դվինի ոստանը (Հայոց մարզպանի նստավայրը) և Վասպուրականի ու Մոկքի նահանգները (Կողմն վասպուրական գնդի)⁵⁸:

Հայաստանի նոր նվաճած ընդարձակ հատվածում բյուզանդական կարգեր հաստատելու միտումով Մորիկ կայսրը իրականացրել է ևս մեկ վարչական բաժանում⁵⁹, իսկ մագիստրոսի նստավայր է հռչակվել Շիրակաշատ ավանը (Մավրիկապոլիս)⁶⁰: Դրան հաջորդեց հայերի գինվորական ուժի բնաջնջման ծրագրի իրագործումը⁶¹: Իսկ կայսրության դրամական մի-

⁵⁶ Պ. Խարանիս. Հայերը Բիւզանդական կայսրութեան մէջ. – Ազգային մատենադարան, ՃՂԹ, Վիեննա, 1966, էջ 17: Տե՛ս նաև Եփեսոսի Հովհան Եպիսկոպոս. նշվ. աշխ., էջ 458: Սիմոկատոս պատմիչը գրում է, որ տեղահանվածները եղել են պարսիկներ (տե՛ս Փ. Симокатта. Նշվ. աշխ., գիրք III, գլ. XV. 15, էջ 90): Եվագրիոս պատմիչը հավաստում է, որ այդ տեղահանության շնորհիվ Կիպրոսի «անմշակ հողերը ամեն տեղ մշակվեցին. այդ [մարդկանցից] կազմվեցին բազմամարդ բանակներ, որոնք չափազանց վճռակամութեամբ և քաջաբար կռվեցին այլ ցեղերի դեմ. և յուրաքանչյուր ընտանիքում [գերիները] սպասավորների դեր էին կատարում, քանի որ այդ ժամանակ ստրուկ դառնալը չափազանց հեշտ էր» (Е. Схоластик. Նշվ. աշխ., գիրք V, գլ. XIX, էջ 374):

⁵⁷ Սեբեոս. նշվ. աշխ., էջ 485–486: Տե՛ս նաև Թովմա Արծրունի եւ Անանուն. Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց. – Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԱ, Ժ դար: Պատմագրութիւն երկու գրքով, գիրք Ա, Անթիլիաս–Լիբանան, 2010, էջ 125, Յ. Դրասխանակերտցի. նշվ. աշխ., էջ 398, Փ. Симокатта. Նշվ. աշխ., գիրք V, գլ. XIII. 24, էջ 112:

⁵⁸ Թովմա Արծրունի եւ Անանուն. նշվ. աշխ., էջ 125, Յ. Դրասխանակերտցի. նշվ. աշխ., էջ 398: Հմմտ.՝ Հավաքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, էջ 59: Տե՛ս նաև Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, էջ 264, Մ. արք. Օրմանեան. նշվ. աշխ., էջ-սյուն 670–671, С. Еремян. Армения в VI–VII вв. – Очерки истории СССР: кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР III–IV вв. М., 1958, с. 225.

⁵⁹ Տե՛ս Յ. Դրասխանակերտցի. նշվ. աշխ., էջ 398–399, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, էջ 265:

⁶⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, էջ 266–267, С. Еремян. Նշվ. աշխ., էջ 225:

⁶¹ Տե՛ս Սեբեոս. նշվ. աշխ., էջ 487, 491–493, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, էջ 268–269, Մ. արք. Օրմանեան. նշվ. աշխ., էջ-սյուն 675–677:

Նոցները հոգալու համար Հայաստանում ուժեղացվեց նաև հարկային ճնշումը:

Ինչպես իր նախորդները, Մորիկը նույնպես ձգտել է քաղկեդոնականություն արմատավորել Հայաստանում և Հայ եկեղեցին ենթարկել Կ. Պոլսի պատրիարքությունը⁶²: Այդ նպատակով առանց միջոցների մեջ խտրություն դնելու կայսրը ձեռնամուխ է եղել հայերի հարկադրական դավանափոխությանը, որի մասին Մաղաքիա արք. Օրմանյանը գրում է. «Յունաց կողմէն կը շարունակէին Քաղկեդոնի դաւանութիւնը ընդունիլ տալու բռնադատութիւնները, եւս առաւել ի թագաւորելն Մորկայ, եւ թէ այդ պատճառով ժողովներ գումարուեցան մի անգամ ի Կոստանդնուպոլիս, եւ երիցս անգամ ի Թէոդուպոլիս, որ է Կարին, եւ թէ Հայերը հաւանեցնելու համար ուժէին մեծամեծ հարցուփորձութիւնք լինէին»⁶³: Այդ նպատակին ծառայեց նաև կայսեր հրամանով 591 թ. Կ. Պոլսում հրավիրված եկեղեցական ժողովը, որին մասնակցել են 160 եպիսկոպոս, որոնցից 21-ը՝ Հայ բոլորն էլ բյուզանդական հատվածից⁶⁴: Ժողովականները Քաղկեդոնի դավանական սկզբունքները ուղղադավան են ճանաչել⁶⁵, ինչը, Մաղաքիա արք. Օրմանյանի համոզմամբ, «զարմանալի չէ, քանի որ կայսրութեան հպատակ գաւառներէն էին, եւ համակերպութեան կը բռնադատուէին»⁶⁶: Ինչ վերաբերում է Մովսես կաթողիկոսի պատվիրակներին՝ Գրիգոր և Վրթանես վարդապետներին, նրանք թեև եռանդուն պաշտպանել են հայոց դավանանքը, բայց, հաջողություն չունենալով, վերադարձել են նզովելով ժողովը⁶⁷:

Մովսես կաթողիկոսն ու նրա կողմնակից եպիսկոպոսները դատապարտել են Կ. Պոլսի ժողովի որոշումը⁶⁸ և հաղորդությունը խզել քաղկեդոնական դարձած Հայ եպիսկոպոսների հետ: Բայց, քանի որ Հայոց կաթողիկոսական աթոռը դուրս էր կայսրության կամայականությունների սահմաններից, Մորիկը Հայաստանի բյուզանդական մասում քաղկեդոնական կաթողիկոս է հաստատել Հովհաննես Բագարանցի եպիսկոպոսին (390–610 թթ.)⁶⁹ Դվինից ոչ շատ հեռու գտնվող Ավան աթոռա-

⁶² Տե՛ս Ս ե բ է ո ս. նշվ. աշխ., էջ 491:

⁶³ Մ. արք. Օրմանյան. նշվ. աշխ., էջ-սյուն 672–673:

⁶⁴ Հավաքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, էջ 84: Տե՛ս նաև Մ. Չամչեանց. նշվ. աշխ., էջ 531:

⁶⁵ Փ. Տիրակացի. նշվ. աշխ., էջ 965:

⁶⁶ Մ. արք. Օրմանյան. նշվ. աշխ., էջ-սյուն 673: Տե՛ս նաև Մ. Չամչեանց. նշվ. աշխ., էջ 531:

⁶⁷ Սամուելի Անեցի եւ շարունակողներ. նշվ. աշխ., էջ 144, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, էջ 260, Մ. արք. Օրմանյան. նշվ. աշխ., էջ-սյուն 673–674:

⁶⁸ Ավելի ուշ քաղկեդոնականությունը ընդունած Բասենի Մանասե, Ամատունյաց Հովհաննես եպիսկոպոսները և այլ հոգևորականներ հրաժարվել են իրենց մոլորությունից [տե՛ս Գիրք թղթոց, էջ 243: Հմմտ.՝ Մ. արք. Օրմանյան. նշվ. աշխ., էջ-սյուն 674]:

⁶⁹ Տե՛ս Յ. Դրասխանակերտցի. նշվ. աշխ., էջ 401: Տե՛ս նաև Ուլտանէս Եպիսկոպոս. Պատմութիւն Հայոց. – Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԱ, Ժ դար: Պատմագրութիւն երկու գրքով, գիրք Բ, էջ 552, Փ. Տիրակացի. նշվ. աշխ., էջ 965, Մ. արք. Օրմանյան. նշվ. աշխ., էջ-սյուն 671–673, 675:

նրստով: Երկրի պարսկական մասում կաթողիկոսն էր Մովսես Եղիվարդեցին⁷⁰: Չնայած աննախադեպ այդ բռնություններին՝ «Հայոց Եկեղեցին եւ Հայրապետական աթոռը ամենեւին խախտած չեղաւ իր վարդապետութենէն»⁷¹: Եվ, քանի որ «Բյուզանդիայի մշտական սկզբունքը եղել է երբեք չընդունել միապետութեան կողմից կորցված տարածքների կորուստը»⁷², ինչպես Հ. Բարթիկյանն է փաստում, Հայաստանի 591 թ. բաժանումից հետո Բյուզանդիան մինչև վերջ այդ տարածքը սեփական է համարել⁷³: Այդ ամենով Բյուզանդական Հայաստանում կայսրութեան վարած քաղաքականությունը միանգամայն ակնհայտ ցույց տվեց, որ Սասանյանները հանդիսանում են «չարյաց փոքրագույնը»:

Եզրակացություն

Իբրև ամփոփում՝ կարող ենք վկայակոչել Ս. Երեմյանի ընդհանրացնող հետևյալ պնդումը. «Այն ժամանակ, երբ մարզպանական Հայաստանը պահպանել էր իր ազգային բոլոր հաստատությունները և Սասանյանների կողմից դրանք ոչնչացնելու ցանկացած փորձի ժամանակ ապստամբել է և նոր զինվածների հասել, կայսերական Հայաստանում նախարարական կարգը ոչնչացվեց»⁷⁴:

Լիզա Քարիմյան – պ. գ. թ., ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետի կրոնի պատմություն և տեսություն ամբիոնի դոցենտ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայ-բյուզանդական հարաբերություններ: Հեղինակ է 1 մենագրության և շուրջ 15 հոդվածի: liz79k@gmail.com

REFERENCES

- Akinyan H. N. Dvinoi 572i apstambutivne ev yajord tasnameay shrjane (Patmakan usumnasirutivn). – “Handes Amsorya”, 1913, tiv 1–2 (In Armenian).
 Bartikyan H. Byuzandian ev hay petakanutyune X–XI dd. – HH GAA “Lraber hasarakakan gitutyunneri”, 1996, № 2 (In Armenian).

⁷⁰ Սեբեոս. նշվ. աշխ., էջ 491, Յ. Դրասխանակերտցի. նշվ. աշխ., էջ 401, նոսյնի՝ Շարից Հայրապետացն Հայոց յայտարարութիւնք. – Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԱ, Ժ դար, էջ 605–606: Տե՛ս նաև Ուխտանէս Եպիսկոպոս. նշվ. աշխ., էջ 552, Ս. Տարալենցի Ասողիկ. նշվ. աշխ., էջ 692:

⁷¹ Մ. արք. Օրմանեան. նշվ. աշխ., էջ-սյուն 674:

⁷² Ш. Диль. Император Юстинианъ и византийская цивилизация въ VI вѣкѣ. СПб., 1908, с. 135.

⁷³ Տե՛ս Հ. Բարթիկյան. Բյուզանդիան և Հայ պետականությունը X–XI դդ. – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1996, № 2, էջ 15: Նա փաստում է նաև՝ կայսրությունը «հավատացած էր, որ IX դ. վերջից չի նվաճում արաբական խալիֆայության տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանը, այլ ջանում է վերստին տիրել ժամանակին կորցրած հողերի, վերահաստատում իր տիրապետությունը (ընդգծումը մերն է.– Լ. Ք.)» (նույն տեղում):

⁷⁴ С. Еремян. նշվ. աշխ., էջ 218:

- Bartikyan H. “Narratio de rebus Armeniae”, hunaren targmanutyamb mez hasats mi hay-qaxqedonakan skzbnaghbyur. – “Banber Matendarani”, 1962, № 6 (In Armenian).
- Bartikyan H. Teopanes Khostovanoghe, nra “Jamanakagrutyune” ev hay-byuzandakan haraberutyunnery VII–VIII darrerum. – Otar aghbyurnere Hayastani ev hayeri masin, 13. Byuzandakan aghbyurner, D, Erevan, 1983 (In Armenian).
- Biclarensis Abbas J. Chronicon / Patrologiae cursus completus. Series Latina (accur. J.-P. Migne). T. LXXII, Parisiis, 1849, col. 863B.
- Cameron A. Early Byzantine Kaiserkritik: Two Case Histories. – Byzantine and Modern Greek Studies. Oxford, 1977, vol. 3.
- Cameron. A. The Early Religious Policies of Justin II. – Studies in Church History, The Orthodox Churches and the West. Oxford, 1976, vol. 13.
- Chamcheants M. Patmutivn Hayots i skzbane ashkharhi minchev tsam tearn 1874, Venetik, 1785 (In Armenian).
- Dil Sh. Imperator Yustinian i vizantiyskaya tsivilizatsiya v VI veke. SPb, 1908 (In Russian).
- Draskhanakertsi Y. Patmutivn Hayots. – Matenagirq Hayots, h. JA, J dar: Patmagrutyun erku grkov, girk A, Antilias-Libanan, 2010 (In Armenian).
- Dyakonov A. Ioan Efeskiy i ego terkovno-istorichekie trudy. SPb, 1908 (In Russian).
- Epesosi Hovhan episkopos. Ekeghejakan patmutyun. – Otar aghbyurnere Hayastani ev hayeri masin, 8. Asorakan aghbyurner, A, Yerevan, 1976 (In Armenian).
- Eremyan S. Armeniya v VI–VII vv. – Ocherki istorii SSSR: Krizis rabovladelcheskoy sistemy i zarojdenie feodalizma na territorii SSSR III–IV vv. M., 1958 (In Russian).
- Girk Tghtots (Erkrord hratarakutyun), Erusaghem, 1994 (In Armenian).
- Gyuterbok K. Byuzandion ev Parskastan ev anonc divanagitakan ev azgayin-iravakan haraberutyunnery Hustinianu jamanak. – Azgayin Matenadaran, KB, Vienna, 1911 (In Armenian).
- Havaqumn Patmutyan Vardana vardapeti lusabaneal, I Venetik, I 1862 (In Armenian).
- Hay joghovrdi patmutyun, h. II, Yerevan, 1984 (In Armenian).
- Jamanakagrutivn Tearn Mikhayeli Asorvots Patriarki, Yerusaghem, 1871 (In Armenian).
- Iskanyan V. Hay-Byuzandakan dashinke Parskastani dem (VI dar). – PBH, 1963, № 4 (In Armenian).
- J. N. D. Kelly. Early Christian Creeds (Third ed.). Oxford, 1972.
- Kharanis P. Hayere Byuzandakan kaysrutyan mej. – Azgayin matenadaran, JGHT, Vienna, 1966 (In Armenian).
- Kristonya Hayastan hanragitaran, Yerevan, 2002 (In Armenian).
- Kulakovskiy Yu. Istoriya Vizantii. T. II: 518–612 gody. SPb, 1996 (In Russian).
- Leo. Hayots patmutyun, h. II, Erevan, 1967 (In Armenian).
- Maspero. J. Hisoiaire des Patriarches D’Alexandrie. Depuis la mort de l’empereur Anastase jusqu’à la réconciliation des églises jacobites (518–616). Paris, 1923.
- Ormanyan ark. M. Azgapatum, h. A, Ejmiadzin, 2001 (In Armenian).
- Ostrogorskiy G. Istoriya Vizantiyskogo gosudarstva. M., 2011 (In Russian).
- Pauline. A. Evagrius Scholasticus the Church Historian (Spicilegium Sacrum Lovaniense. Études et Documents. Fascicle 41). Louvain, 1981.
- Pigulevskaya N. Siriyskaya srednevekovaya istoriografiya. Issledovaniya i perevod. SPb, 2000 (In Russian).

- Pigulevskaya N. Vizantiya i Iran na rubezhe VI–VII vekov. M.–L., 1946 (In Russian).
- Samuel Anetsi ev sharunakoghner. Jamanakagrutivn, Yerevan, 2014 (In Armenian).
- Sebeos. Patmutivn. – Matenagirk Hayots, h. D, E dar, Antilias-Libanan, 2005 (In Armenian).
- Simokatta F. Istoriya. Kn. III, gl. IX. 3–4. M., 1957 (In Russian).
- Skholastik E. Tserkovnaya istoriya, kn. V, gl. 7. SPb, 2010 (In Russian).
- Stein. E. Studlen zur Geschichte des byzantinischen Reiches: vornehmlich unter den Kaisern Justinus II u. Tiberius Constantinus. Stuttgart, 1919.
- Taronetsi Asoghik S. Patmutivn Tiezerakan. – Matenagirk Hayots, h. JA, J dar. Patmagrutivun erku grkov, girk A, Antilias-Libanan, 2010 (In Armenian).
- Ter-Minasyan E. Hayots ekeghetsin, S. Echmiadzin, 2014 (In Armenian).
- Ter-Minasyants vrd. E. Hayots ekeghetsu haraberutyunnery asorvots ekeghetsineri het. Haykakan ev asorakan aghbyurneri hamadzayn, Ejmiatsin, 1908 (In Armenian).
- Tirakatsi P. Jamanakagrutivn. – Matenagirk Hayots, h. E, E dar, Antilias-Libanan, 2005 (In Armenian).
- Tovma Artsruni ev Ananun. Patmutivn Tann Artsruneats. – Matenagirk Hayots, h. JA, J dar: Patmagrutivn erku grkov, girq A, Antilias-Libanan, 2010 (In Armenian).
- Tught Potay Patriarki ar Zakaria Katoghikos Hayots metsats. – “Handes Amsorya”, 1968, tiv 1–3 (In Armenian).
- Vizantiyskie Istoriki. Deksip, Evnapiy, Olimpiodor, Malkh, Petr Patrity, Menandr, Kandid, Nonnos i Theofan Vizantiets. SPb, 1860 (In Russian).
- Ukhtanes Episkopos. Patmutyun Hayots. – Matenagirk Hayots, h. JA, J dar: Patmagrutivn erku grkov, girk B, Antilias – Libanan, 2010 (In Armenian).
- Uspenskiy T. Istoriya Vizantiyskoy Imperii, t. 1. SPb, 1912 (In Russian).

РЕЛИГИОЗНЫЙ ФАКТОР В АРМЯНО-ВИЗАНТИЙСКИХ
ОТНОШЕНИЯХ
(570–591 гг.)

ЛИЗА КАРИМЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: Армяно-византийские отношения, Халкидонский собор 451 г., халкидонизм, император Юстин II, император Тиверий, император Маврикий, персидско-византийская война, Константинопольский собор 591 г., Ованес Багаранци, Мовсес Ехивардеци.

Армяно-византийские отношения 570–591-х годов сопровождалась религиозным принуждением армян со стороны империи. Хотя Византия объявила себя «защитником христианства» в конце 60-х годов, однако освобождение соседних христианских народов вовсе не являлось целью империи. Более того, выступавшие за халкидонизм императоры Юстин II и Тиверий, воспользовавшись удобным моментом, на церковных собра-

ниях, созданных в Константинополе, попробовали осуществить армяно-византийское церковное единение.

Эта политика империи завершилась во времена правления императора Маврикия, когда на византийско-армянских территориях были разрушены не только национальные институты и министерства, но и повсеместно навязывался халкидонизм. А в самой Армении был создан халкидонский католикосат, который разделил духовное единство армянского народа.

Лиза Каримян – к. и. н., доцент кафедры теории и истории религии богословского факультета ЕГУ. Научные интересы: армяно-византийские отношения. Автор 1 монографии и около 15 статей. liz79k@gmail.com

THE RELIGIOUS FACTOR IN THE
ARMENIAN-BYZANTINE RELATIONS
(570–591AD)

LIZA KARIMYAN

S u m m a r y

Key words: Armenian-Byzantine relations, Council of Chalcedon in 451 AD, chalcedonism, Emperor Justin II, Emperor Tiberius, Emperor Maurice, Persian-Byzantine war, Council of Constantinople in 591 AD, Hovhannes Bagarantsi, Movses Eghivardetsi.

The Armenian-Byzantine relations in 570–591 AD were accompanied by the religious enforcement on Armenians carried out by the Empire. In the late 60s, although Byzantium declared itself a “defender of Christianity”, however, the liberation of neighboring Christian nations was not at all a substantial issue for it. Moreover, the emperors Justin II and Tiberius, who advocated Chalcedonism, took advantage of the opportunity for implementing Armenian-Byzantine Church Unification at the Church Councils in Constantinople.

This policy of the Empire came to its end during the reign of Emperor Maurice, when not only were the national institutions and the departments of ministries in the Byzantine-Armenian parts destroyed, but also Chalcedonism was imposed everywhere. Meanwhile, a Chalcedonian Catholicosate was established in Armenia proper, which divided the spiritual unity of the Armenian people.

Liza Karimyan – Associate Professor at the Department of Theory and History of Religion, of the YSU Faculty of Theology. Scientific interests: Armenian-Byzantine relations. Author of a monograph and about 15 articles. liz79k@gmail.com